

УДК 94 (477) "18/19": 336.773

Казьмирчук М. Г., Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Казьмирчук Марія Григорівна (1983 р.н.). Закінчила історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2005 р.). Магістр історії. Аспірантка кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Має 28 публікацій, серед яких 1 монографія. Коло наукових інтересів: рух декабристів в Україні, ломбарди в Україні в кінці XIX – на початку XX ст., шевченкознавство та релігієзнавство.

Соціальна діяльність Миколаївського міського ломбарду наприкінці XIX – на початку XX ст.

У статті на основі нововиявлених архівних матеріалів аналізується діяльність Миколаївського міського ломбарду в соціальній сфері.

In the article the activity of Mykolayv pawnshop in the field of social welfare is analyzed on the basis of new archive documents.

У країна наприкінці XIX – на початку XX ст. була однією з найрозвинутіших в економічному відношенні складових Російської імперії. Для подальшого потужного розвитку цієї прибуткової для імперії сфери, зокрема, напрямку надання кредиту для сприяння стимулюванню підприємницької ініціативи, влада дозволяла створення мережі кредитно-позичкових закладів у приватному та міському секторах. Отримавши сприятливий ґрунт для прояву приватної ініціативи мешканці міст, чисельність та соціальне розшарування яких зростало, протягом зазначеного періоду активно створювали й розвивали мережу міських ломбардних установ, призначених для задоволення власних підприємницьких потреб, що в значній мірі у Миколаєві сприяло проведенню соціальної діяльності місцевого ломбарду.

Дане питання належить до недостатньо вивченої проблеми вітчизняної історичної науки, яке на науковому рівні не досліджував жоден вчений або краєзнавець [1], окрім новітніх розвідок, проведених автором [2]. Всебічне дослідження питання створення та діяльності ломбарду можливе тільки на основі вивчення комплексу архівних матеріалів. Тому метою даної роботи є введення в науковий обіг наявних архівних документів та проведення наукових

досліджень, присвячених цій історико-економічній темі.

З ростом міст та розвитком муніципалітетів стали звертати більше уваги на врегулювання питання про дрібний кредит в міському секторі та разом з приватними ломбардами почали сприяти виникненню міських ломбардів, на які покладали завдання допомагати бідним верствам населення шляхом надання дешевого кредиту, поліпшенню фінансового стану міського бюджету, обігу грошової маси, фінансуванню будівництва міської інфраструктури, розв'язанню деяких соціальних проблем, зокрема, збільшення робочих місць [3]. Величезне значення створення міських ломбардів для населення України полягало в узаконенні норм обмеження високих відсотків та їх зниженні на кредит, адже лише під “загрозою конкуренції і широкої діяльності” приватні підприємства зменшували розміри відсотків [4].

Майже одночасно з провідним українським Харківським міським ломбардом 22 травня 1891 р. було створено Миколаївський міський ломбард, ”опікуючись наданням небагатим своїм громадянам можливості користуватись дрібним кредитом на полегшених умовах”, а також як відповідь Одеському приватному ломбарду, який просив дозволу створити у Миколаєві свою філію. Для якнайкращого

виконання поставленої мети, його розпорядник з'їздив до Одеси аби краще ознайомитись "з устроєм існуючого там приватного ломбарду", перейняв також досвід Харківського міського ломбарду щодо зразка білету останнього, друкуючи на його звороті найголовніші витяги зі статуту [5].

Промислова інфраструктура Миколаєва була недостатньо розвинена, як у Києві, Одесі та Харкові. Тут у 1909 р. діяло 40 промислових підприємств, підпорядкованих нагляду фабричної інспекції. На них працювало 3550 робітників, із яких було дорослих чоловіків – 2990, дорослих жінок – 58, підлітків чоловічої статі – 15 і жіночої – 67, малолітніх хлопчиків 12-15 років – 59. Ці підприємства у рік виробляли продукції на суму в 7634396 руб., з якої 1425345 руб. відраховували на заробітну плату [6]. Переважаючими галузями виробництва було машинобудування та суднобудування, непогано розвивалися також борошномельна галузь і торгівля. У цьому році в Миколаєві діяло 4688 "торговельних закладів" [7]. Найбільш вражаючим був вантажообіг міського порту. Так, у 1909 р. вивозилося 125242238 пудів, а ввозили 436286 пудів різних товарів [8].

Для залучення широкого кола клієнтів у Миколаївському міському ломбарді передбачалось, що "за цілість прийнятого ломбардом під кредит майна Миколаївська міська дума відповідає як капіталом ломбарду, так і всіма взагалі коштами міста", чим визначалася відповідальність міста перед клієнтами, "незалежно від причини втрати закладеного майна" [9]. Це давало змогу, згідно статуту ломбарду, після десятирічної діяльності відраховувати "на міські потреби" відповідні суми із своїх прибутків, спонсорувати громадський банк. Адже українські ломбарди, беручи позики у банках для збільшення видачі кредитів бідним, забезпечували їх стабільну діяльність і одночасно кредитували їх. Миколаївський ломбард, отримавши позику від місцевого громадського банку, не тільки повертав її частинами (по 2000 руб.), але й платив досить високі відсотки, як це трапилося у 1900 р., коли банк отримав від міського ломбарду 880 руб. процентів [10].

Основний напрямок діяльності Миколаївського міського ломбарду як кредитного закладу зосереджувався навколо соціально-економічної сфери. Він забезпечував позики не лише незаможному населенню країни [11], але й задовольняв потребу в дрібному кредиті серед клієнтів із заможного прошарку. Міські ломбарди могли це здійснити в повній мірі, бо з розвитком операцій по дорогоцінним заставам та збільшенням доходності від них з'являлася можливість понизити відсотки по заставах всіх інших категорій та по дрібних

кредитах до 5 руб., якими користувалась біднота [12]. Лише нестача оборотних коштів змушувала міські ломбарди відмовляти іноді особам більш заможним і робити вибір між клієнтами [13].

До Миколаївського ломбарду зверталися різні групи населення: дворяни, духовенство, чиновники, військові, міщани, а також навіть селяни. Тому українські ломбарди приймали не лише золото, срібло, але й всякого роду плаття, посуд, домашній скарб, іноді предмети селянського виробництва, як наприклад полотно, овчину, сукно тощо. Великий відсоток викуплених застав доводив, що кредитами користувався переважно обивательський клас, який дорожив своїми речами. Це видно і з аукціонних продаж, а останні йшли з успіхом. Міські жителі найчастіше віддавали у заставу грамофони, швейні машинки. Біднота мала дуже мало дорогоцінних речей та несла до ломбарду переважно верхній одяг, білизну, взуття тощо. Якщо в міському ломбарді все це не приймалося, то біднота здавала свої речі до місцевого приватного ломбарду [14]. Проте міські самоуправління, відкриваючи ломбарди, завжди мали на меті задоволення потреби в доступності кредиту для найменш багатой частини населення.

Аби з'ясувати, наскільки вірно міські самоуправління розуміли потреби населення, треба досліджувати кількість клієнтів та їх економічний стан. Величина кредитів покаже, який клас суспільства найчастіше користується послугами ломбарду. Так, якщо операції Миколаївського міського ломбарду на 1 січня 1900 р. становили 2 626 квитків і 28428 руб. під заставу золотих, срібних та дорогоцінних речей [15], то на 1 січня 1901 р. – 3216 і 33927 [16], на 1 січня 1902 р. – 1671 і 27663 [17]; кількість дорогоцінних та недорогоцінних застав Харківського міського ломбарду майже дорівнювала один до одного у січні. На кінець 1901 р. це відношення змінилось, бо в перших числах грудня дорогоцінні речі перевершують недорогоцінні у 1½ рази. Перші числа квітня, як весняного місяця, викликали природній наплив верхнього одягу в тій великій кількості, що відношення дорогоцінностей до недорогоцінностей змінились у 1,19 рази. Все це вказує на те, що ломбард спочатку не керувався жодними упередженими цілями, а на кінець року результати виборної дії ломбарду помітні [18].

Але всі українські міста поступалися за критерієм успішності роботи серед населення місцевих ломбардів Москви, Санкт-Петербурга та Варшави [19] й Одеського приватного ломбарду. Якщо у 1912 р. 8 з 9 ломбардів України мали 445668 руб. прибутків, то Одеський приватний ломбард мав 1590187 руб. [20]. Миколаївський міський ломбард за 1911 р.

показав у звіті, що не має ніяких прибутків. Правління Миколаївського міського ломбарду навіть просило міську управу списати з рахунку основного капіталу ломбарду збиток, що рахувався згідно звіту за 1910 р. у розмірі 4827 руб. 44 коп., "аби не платити 5% річного податку з загальної суми основного капіталу" [21].

У зимовий період ломбард брав з каси міської управи невеликі суми, але цього не вистачало надовго через сезонні напливи клієнтів за кредитами, бо їх склад змінювався по місяцям з року в рік певним чином, в чому спостерігались певні закономірності, які пояснювались умовами життя міста. Миколаївський міський ломбард періодично відчував недостачу оборотних грошових засобів в зимовий час, який визначався як період безробіття, а накопичення "вільних сум відбувалось в іншу пору року" [22]. За свідченням 20 березня 1899 р. міського голови В.А.Даценка, що зафіксовані у його зверненні до миколаївського військового губернатора, операції ломбарду в "період безробіття сприяли полегшенню життя міщан" [23]. Але через це він часто закінчував рік зі збитком. У 1911 р. збиток становив 138 руб. 33 коп. і такий підсумок вважався вдалим, бо у минулому році збиток був у 5 разів більший [24].

Досягненням рентабельності ломбарду вважалася наявність достатнього основного капіталу, який був у Харківського ломбарду (265501 руб.) і не було в Миколаївського (10000 руб.). Тому керуючі Миколаївським міським ломбардом доцільно вважали, що для зростання його прибутків необхідно у першу чергу турбуватися про "збільшення обігових коштів" і мати можливість отримувати своєчасну фінансову допомогу з бюджету міста. Проте на фінансовий стан цього ломбарду негативно впливала "посилена видача дрібних позик". У 1910 р. ломбард завершив фінансовий рік із збитком у 4800 руб., що було обумовлено видачею одночасних позик на 183959 руб. та 51385 руб. під заставу "коштовних речей" на 1 січня 1911 р. [25].

Особливе значення для діяльності Миколаївського міського ломбарду мало посилення оборотних коштів міських ломбардів через міські бюджети. Дозвіл брати позики з міських коштів на "умовах, визначених міською думою" став справжнім порятунком для Миколаївського міського ломбарду [26]. Його керівництво не раз порушувало клопотання перед міською думою "про додаткову позику із міської каси для обігових коштів" як, наприклад, 16 березня 1910 р. Одну з перших двох позик із міського громадського банку ломбард отримав у 1896 р. на суму у 20000 руб. [27]. Розпорядник ломбарду, поручик у відставці М.Т.Семенов 18 травня 1899 р.

вказував, що "попит не перевищує надходження і практично щоденно десятки відвідувачів залишаються без задоволення, що і тепер щоденно повторюється" [28]. Надалі дума практикувала видачу позик ломбарду в розмірі 5000 руб. [29], хоча більшість міст через низькі фінансові можливості не могли надавати такої підтримки своїм ломбардам.

Міські ломбарди зазнавали збитків через конкуренцію з приватними ломбардами та "приватними касами", які відбирали в них потенційних клієнтів, яких не лякали великі відсотки та свавілля господарів [30]. Важливим напрямком покращення роботи міських ломбардів та збільшення їх прибутковості, на думку керівництва Київського та Одеського, було відкриття мережі відділень у різних частинах міста, у тому числі і вечірніх, із своїми оцінювачами [31]. До того ж у другій половині XIX ст. була створена мережа громадських банків, котрі отримали право займатися ломбардними операціями та кредитувати ломбарди, як це було у Житомирі, Миколаєві, Херсоні та інших містах України [32].

Значні кошти ломбарди витрачали на перебудову приміщень для зберігання застав, що лягало значним тягарем на їх бюджети. Миколаївський міський ломбард у 1891 р. "на різні потреби з облаштування приміщення" витратив 1655 руб. 48 коп. [33]. Одним із напрямків зменшення витрат для наймання приміщень було будівництво власних, спеціально обладнаних під цю справу будівель [34]. Миколаївська управа тільки у 1907 р. прийняла рішення про створення фонду для будівництва власного приміщення міського ломбарду. Спочатку всього було внесено 3000 руб. [35].

Свого соціального звучання набули справи, пов'язані із зловживаннями розпорядника Миколаївського ломбарду, які завдавали збитків у 1908 р. В Миколаєві 20 грудня 1909 р. до канцелярії Миколаївського градоначальника надійшла доповідна, в якій описувалася скандальна подія. Під час чергової ревізії, яка провадилася щомісячно, член управи М.А.Максимов виявив "гармидер у касі ломбарду". Він запропонував розпоряднику "приготувати до 17 листопада касу і пояснювальну документацію". Коли гласний прийшов до ломбарду, то В.В.Гончарова не було, а каса була зачинена [36]. Не дочекавшись його і наступного дня, разом з представником поліції службовці ломбарду відвідали квартиру, де він проживав, знайшовши там ключі від каси і комори. Спеціальна комісія у складі М.А.Михайлова, бухгалтера управи Г.А.Козика, діловода господарсько-розпорядчого відділу управи А.Г.Довгополова та бухгалтера ломбарду Г.С.Степанова провела ревізію, склала акт

розтрати грошей і цінних паперів [37] та відомість невиявлених застав у ломбарді [38]. Загалом нестача сягала 3359 руб. 50 коп. готівкою, включаючи цінні папери та застави із “коштовних речей на суму оцінки 7646 руб.” [39].

Міська дума 26 листопада 1908 р. заслухала доповідь міської управи про розтрату “на суму 11005 руб. 50 коп.” розпорядником В.В.Гончаровим, яка викликала жваве обговорення та розслідування причетності до справи співників-службовців [40]. Гласний О.Ф.Грачов запропонував “оголосити у місцевій пресі №№ квитанцій незбережених коштовних речей”, а М.О.Постников поцікавився, як могла трапитися розтрата при наявності бухгалтера і цілого штату службовців. Їх колега І.Н.Бажанов констатував, що ключі від каси були в руках конторника ломбарду І.Р.Аврамова, в зв'язку з чим міський голова М.П.Леонтович запевнив, що “судове розслідування виявить співучасників у цих справах інших осіб” [41]. Тому збори думи ухвалили віддати “розпорядника міського ломбарду під суд в установленому порядку за злочин за посадою і за розтрату довірених йому сум і застав ломбарду більшістю 30 проти 3 голосів”, обрати нового розпорядника [42].

В.В.Гончаров, тікаючи з Миколаєва, мав план перетнути кордон і емігрувати до Західної Європи. Проте цього йому зробити не вдалося, бо він був затриманий 4 лютого 1909 р. у Мінську. При ньому були знайдені “квитанції Московського ломбарду про заставу коштовних речей”, які належали Миколаївському міському ломбарду [43]. Судовий процес розпочався відповідно до рішення Миколаївського особливого по міським справам присутствія від 9 лютого 1909 р. Справу передали прокурору Херсонського окружного суду. Звинувачуваний міщанин Василь Гончаров “визнав себе винним і пояснив, що, захопившись спортом у місцевому яхт-клубі й витрачаючи багато грошей на гульбища з приятелями, він протягом кількох років протринькав власний статок до 60000 руб.” [44].

Під час слідства було встановлено, що його батьки хворіли на “сифіліс і страждали запоями”, а тому було порушено “питання про його нормальні розумові здібності”. Лікар Г.Зайденер засвідчив на “персах матері і на губах дитини Гончарова ознаки сифілісу” [45], хоча лікарі П.Гончаров, В.Кононніков, О. Понятовський і Е.Кібер не помітили при обстеженні підсудного “в психічній сфері відхилень від норми”. Свідки показали, що у Василя Гончарова була низка хвороб, які вплинули на формування його характеру. 19 травня 1909 р. судово-медичний огляд виявив у нього “вплив сифілітичної отрути на центральну нервову систему і початок відхилення від норми в розумовій сфері”. 23

червня в Херсоні і 23 вересня 1909 р. в Одесі під час огляду колишнього розпорядника експерти прийшли до висновку, що “він страждає психічним розладом у формі обмеженого слабоумства” [46]. 9 жовтня 1909 р. Херсонський окружний суд “визнав Гончарова неосудним з припиненням розпочатого проти нього кримінального переслідування” [47].

Порушення фінансових та правових стосунків клієнтів виявлялися у Миколаївському міському ломбарді й пізніше. На початку грудня 1915 р. виявили зникнення застави за № 030455, яка належала оціннику цього ломбарду Крепсу. На думку комірника А.Копилова, він був взятий ним із ломбарду і не повернений [48]. Розгляд цієї невеликої архівної справи розкриває упущення у роботі колишнього розпорядника ломбарду О.М.Міліо та інших службовців. В результаті виявилася розтрата в сумі 41 руб., яку розпорядник просив міську управу прийняти на рахунок ломбарду [49].

Важливим напрямком соціально-економічної діяльності ломбардів було питання заробітної плати та кількості робочих місць в них, чим вирішувались надзвичайно важливі соціальні проблеми. Достеменно розкрити цю тему важко, оскільки відсутній безперервний блок документів про оплату праці в українських ломбардах. Є низка матеріалів з кожного ломбарду за кілька років, іноді тільки за один рік. Оплата праці визначалася фінансовою діяльністю кожного ломбарду, ставленням місцевих органів влади до свого дітища, місцем його знаходження, економічним розвитком регіону, до якого типу він належав тощо. Вищі посадові оклади були у приватних ломбардах, а у міських їх розмір визначався рішенням міської думи.

Керівники інших ломбардів України неодноразово порушували клопотання перед місцевими органами влади про збільшення оплати своїм службовцям, хоча не всі посадовці керувалися почуттям турботи стосовно них, як це робила Харківська міська дума. Дуже складно розв'язувалося питання про надання допомоги службовцям міських ломбардів, які працювали за повної матеріальної незабезпеченості, у важких моральних та антигігієнічних умовах [50]. Але вони повністю залежали від волі керівництва ломбардів та членів міських дум. Неодноразово керівництво Миколаївського, Полтавського, Херсонського та інших ломбардів зверталися до місцевої влади про надання службовцям допомоги. Інколи думи схвалювали пропозиції розпорядників ломбардів на виділення щорічно по місячному окладу преміальних, але здебільшого відмовляли.

Частіше, після річної перевірки, міські думи виділяли раз у рік місячний оклад для преміювання службовців. Так, 2 жовтня 1909 р.

Миколаївська дума “закритим балотуванням (22 – за, проти – 7) ухвалила: видати із коштів ломбарду в нагороду службовцям... в розмірі місячного жалування, крім оцінника” [51]. Винагороду до Паски і Нового року отримували службовці, сторожі та інші люди, причетні до роботи Миколаївського міського ломбарду, зокрема у 1897 р. – 88 руб. 50 коп., 1899 р. – 313 руб., 1900 р. – 19 руб. 50 коп. [52]. Керівництво Миколаївського міського ломбарду у 1901 р. витратило 320 руб. “нагородних службовцям згідно постанові Думи” та 19 руб. 15 коп. “сторожам до Паски та Нового року” [53]. На наступний рік сума винагород першій групі була збільшена на 5 руб., а другій – зменшена на 3 руб. [54].

Як тільки діяльність ломбарду була на належному рівні, то, як правило, їх керівники ставили питання перед міськими управами про збільшення штату або допоміжного тимчасового персоналу. Але й тут зустрічаються значні перешкоди, бо не у всіх звітах говориться про кількість службовців, до того ж відсутні подібні матеріали у архівних джерелах. Найповнішу картину про “особовий склад” фіксують звіти Харківського міського ломбарду [55]. Харківські місцеві органи влади запроваджували в практику розширення кола осіб, які “можуть бути корисними для ломбарду своїми спеціальними знаннями, чим краще буде забезпечуватись правильність його операції” [56]. Деяких професій, як-то оцінювачів, старалися запрошувати не з артилей, як це зробили у Миколаївському міському ломбарді [57], а зі складу ювелірів, які раніше тримали свої великі майстерні. Успіх міських ломбардів залежав від вдалого підбору керуючих та обслуговуючого персоналу, адже ломбардна справа була “дуже складною, бо спеціального типу комерційне підприємство вимагає, особливо на перших порах, від керівників беззаперечної досвідченості” [58].

За матеріалами Миколаївського міського ломбарду можна простежити соціальну проблему регулювання ломбардами рівня заразних хвороб у містах. Відомо, що у другій половині XIX ст. населення часто потерпало від пошесті, різних заразних хвороб, особливо південних регіонів України. У 1898 р. розпорядником ломбарду М.Т.Семеновим було відправлено доповідь до Миколаївської міської управи, де окрім аналізу фінансового стану своєї установи, він зупинився на тому, що “ломбард, приймає різну заставу, між якою інколи така буває від хворих заразними хворобами” [59]. Автор записки пропонував заходи боротьби з таким лихом. На його думку, по-перше, потрібно не брати такі речі, які можуть бути джерелом розповсюдження хвороб

і нести загрозу зараження чистих речей та здоров'ю службовців. По-друге, бажано мати спеціальну піч або “яке-небудь обладнання”, де можна проводити “термінову” дезінфекційну очистку речей [60]. Звичайно, такі операції вимагали додаткових витрат на облаштування міського ломбарду. Але інформація стосовно вирішення цього питання відсутня, а тому невідомо, чи була влаштована така піч в Миколаївському міському ломбарді. Проте відомо, що він, виконуючи рішення міської управи, заборонив приймати з серпня 1892 р. у заставу “носильний одяг”, щоб не допустити “поширення зарази”. Таке рішення, як писала місцева газета “Южанин”, дуже зменшило як видачу застав під “носильний одяг, взуття, матерії та ін.” так і прибутки ломбарду [61]. Як довго тривала ця заборона, не можемо повідомити, але сам факт такої турботи керівництва міської думи заслуговує на увагу. Вона доводить те, що соціальний бік цього питання був у полі зору керівництва місцевого ломбарду. Так, розглянувши у 1908 р. кошторис Харківського міського ломбарду, ревізійна комісія визнала вкрай необхідним збільшення коштів до 200 руб. на найом скорників для вбивання й чистки хутра, верхнього одягу та дезінфекційні засоби при зберіганні заставлених речей через збільшення їх номерів до 7 тис. [62].

Отже, архівні та опубліковані матеріали переконливо свідчать, що миколаївський міський ломбард був тісно пов'язаний з соціально-економічною сферою життя своїх громадян. Виявлені архівні документи відображають напружену діяльність Миколаївського міського ломбарду наприкінці XIX – на початку XX ст. Організаторами створення міських ломбардів було, як правило, міське населення, думи та їх управи, через що вони практично не були збитковими та дієво впливали на розвиток фінансово-економічного життя майже всіх верств міста. Але разом з тим Миколаївський міський ломбард мав безліч турбот: дорожня помешкань під установу, неправильний підбір персоналу, жорстка конкуренція двох основних видів ломбардів – міських і приватних тощо. Це не сприяло високим прибуткам, що впливало негативно на становище населення та інфраструктуру міста.

Соціальна діяльність Миколаївського міського ломбарду наприкінці XIX – на початку XX ст. охоплювала ряд важливих напрямків: створення робочих місць, турбота про заробітну плату службовців, стосунки ломбардів з клієнтами, допомога по створенню пенсійного фонду, благодійницька діяльність, зв'язки з пресою, формування суспільної думки про їх роль і місце у соціально-економічному житті

ЛІТЕРАТУРА

1. Кошик О. К. Соціально-економічний розвиток. Міське самоврядування // Історія міст і сіл Української РСР. – К., 1968. – С. 170.
2. Казьмирчук М. Ломбарди України на зламі XIX-XX ст. – К.: Видавничий дім "Переяслав", 2004. – 190 с.; Ї ж. Благодійницька діяльність ломбардів в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // Сумська старовина. – Суми, 2003. – № X-XII. – С. 170-177 та ін.
3. Посохов А. Проект сметы Одесского городского ломбарда на 1915 г. // Известия Одесской городской думы. – 1915. – № 9-10. – С. 469.
4. Державний архів м. Києва. – Ф. 163. – Оп. 54. – Спр. 418. – Арк. 11.
5. Двадцатилетие Николаевского городского ломбарда. 1891-1916. – Николаев, 1916. – С. 4-8.
6. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 1458. – Арк. 11 зв.
7. Там само. – Арк. 12.
8. Обзор Николаевского градоначальника за 1909 год. – Николаев, 1910. – С. 13.
9. Журнал Николаевского особого по городским делам Присутствия. 23 марта 1909 // ДАМО. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 1437. – Арк. 29-29 зв.
10. Смета доходов и расходов города Николаева на 1900 год. – Николаев, 1901. – С. 124.
11. Щеславцев А. Киевский городской ломбард // Известия Киевской городской думы. – 1915. – № 10. – С. 162.
12. Доклад распорядителей ломбарда ревизионной комиссии по проверке отчета за 1912 г. // Известия Харьковской городской думы. – 1914. – № 5. – С. 80.
13. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 3316. – Арк. 4.
14. Вестник ломбардов. – 1911. – № 51. – С. 821.
15. ДАМО. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 1760. – Арк. 216.
16. Обзор Николаевского градоначальника за 1901 год. – Николаев, 1902. – С. 12.
17. Обзор Николаевского градоначальника за 1902 год. – Николаев, 1903. – С. 18.
18. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 1729. – Арк. 14.
19. Можевитинов В. Движение населения г. Киева за последнее десятилетие (1905-1914 г.) // Известия Киевской городской думы. – 1915. – № 8. – С. 68.
20. Підрахунки наші за кн.: Календарь-справочник городского деятеля на 1914 год. – С. 72-75.
21. Вестник ломбардов. – 1912. – № 1. – С. 19.
22. ДАМО. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 1011. – Арк. 19.
23. Там само.
24. Вестник ломбардов. – 1912 г. – № 5. – С. 121.
25. Хроника // Там само.
26. Марголин Д. К открытию городского ломбарда в Киеве // Известия Киевской городской думы. – 1914. – № 10. – С. 60-61.
27. Смета доходов и расходов города Николаева на 1900 год. – Николаев, 1899. – С. 74.
28. ДАМО. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 1011. – Арк. 12 зв.
29. Журнал № 12 заседания Николаевской городской думы 1 апреля 1908 года // ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1758. – Арк. 63; Городской ломбард // Систематический сборник постановлений Николаевской городской думы за 1909-1912 годы / Сост. П.Л.Донской. – Николаев, 1915. – С. 371.
30. Хроника // Вестник ломбардов. – 1911. – № 40. – С. 649.
31. Доклад по вопросу об обревизовании отчёта городского ломбарда за 1914 г. // Известия Одесской городской думы. – 1915. – № 11-12. – С. 647.
32. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 442. – Оп. 657. – Спр. 195. – Арк. 9; Отчёт Херсонской городской управы за 1908 год. – С. 19; Отчёт Херсонской городской управы за 1904 г. – С. 54 та ін.
33. Отчёт Николаевской городской управы (Херсонской губернии) о движении сумм за 1891 год. – Николаев, 1892. – С. 15.
34. Отчёт Херсонской городской управы за 1900 год. – Херсон, 1911. – С. 189; Отчёт... за 1904 год. – С. 123; Щеславцев А. Киевский городской ломбард // Изв. Киев. гор. думы. – С. 160-161.
35. Смета доходов и расходов города Николаева на 1907 год. – Николаев, 1907. – С. 66.
36. ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1758. – Арк. 282; Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 1437. – Арк. 6 зв.
37. Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 1437. – Арк. 17-19.
38. Там само. – Арк. 20-21 зв.
39. Там само. – Арк. 12 зв.
40. Там само. – Арк. 25 зв.
41. Там само. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1758. – Арк. 283 зв.
42. Там само. – Арк. 279.
43. Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 1437. – Арк. 41 зв.
44. Там само.
45. Там само.
46. Там само. – Арк. 42.
47. Там само.
48. Там само. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 1733. – Арк. 1.
49. Там само.
50. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 3. – Спр. 3081. – Арк. 57-57 зв.
51. Журнал заседаний Николаевской городской думы 19 июня 1908 года // ДАМО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1758. – Арк. 176 зв.; Систематический сборник постановлений Николаевской городской думы за 1909-1912 годы. –

- С. 368.
52. ДАМО. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 1011. – Арк. 9 зв.; Отчёт Николаевского городского ломбарда Херсонской губернии за 1898 год. – Николаев, 1899. – С. 8; Отчёт Николаевского городского ломбарда Херсонской губернии за 1900 год. – Николаев, 1901. – С. 9 та ін.
  53. Отчёт Николаевского городского ломбарда Херсонской губернии за 1900 год. – Николаев, 1901. – С. 9.
  54. Отчёт Николаевского городского ломбарда Херсонской губернии за 1901 год. – Николаев, 1902. – С. 9.
  55. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 1729. – Арк. 38.
  56. ДАХО. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 1828. – Арк. 35.
  57. Местная хроника // Южанин. – 1894. – 20 августа. – С. 3.
  58. Отчет Киевского городского ломбарда за 1914-1915 // Докладная записка распорядителя Киевского городского ломбарда к отчету за 1-й год. – С. 4.
  59. ДАМО. – Ф. 216. – Оп. 1. – Спр. 1011. – Арк. 43.
  60. Там само. – Арк. 43 зв.
  61. Местная хроника // Южанин. – 1894. – 10 февраля. – С. 2.
  62. Известия Харьковской городской думы. – 1908. – № 2. – Жур. № 6. – С. 46.

Стаття надійшла до редколегії 20.10.2005 р.